

ابتناء کامل الزيارات بر منابع مکتوب - مهدیه لواف، مهدی مهریزی،
سید محمد باقر حجتی، سید محمد علی ایازی
علمی- پژوهشی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال هفدهم، شماره ۶۸ «ویژه قرآن و حدیث»، پاییز ۱۳۹۹، ص ۱۰۰-۱۲۳

ابتناء کامل الزيارات بر منابع مکتوب

* مهدیه لواف*

** مهدی مهریزی**

*** سید محمد باقر حجتی***

**** سید محمد علی ایازی****

چکیده: در پژوهش حاضر، پس از بررسی انواع مکتوبات حدیثی پیش از کامل الزيارات که می‌توانسته‌اند منبع این کتاب باشند و دسته‌بندی این تألیفات در پنج گروه، به معروفی تک تک این آثار از مؤلفانی پرداختیم که نام ایشان در کامل الزيارات به دفعات در استناد روایات ذکر شده است. در ادامه با روشی که در روش پژوهش به تفصیل ذکر شده، با توجه به تعدد نقل از یک

*. دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکن حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران mh.lavaf.1394@gmail.com

**. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکن حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) Toosi217@gmail.com

***. استاد علوم قرآن و حدیث، دانشکن حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

****. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکن حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران ayazi1333@gmail.com

طريق واحد که به ناقل کتاب مورد بررسی می‌رسید، به این نتیجه رسیدیم که کدام آثار جزو منابع مکتوب کامل‌الزيارات یا منابع مکتوب یکی از منابع آن (منبع غیرمستقیم) به شمار می‌آیند. در نهایت به این نتیجه رسیدیم که در تأليف کامل‌الزيارات، از مجموع ۸۴۳ روایت، حدود ۷۶۹ روایت، از منابع مکتوب ابن قولویه، یعنی حدود ۱۲ عنوان کتاب از دسته آثار کتب نوادر، کتب مزار، کتاب‌های پراکنده و کتب جامع روایی نقل شده است؛ یعنی تنها حدود ۱۰۰ روایت، معادل حدود یک هشتاد اثر، با نقل شفاهی در این کتاب آمده است. بنابراین کتاب کامل‌الزيارات عمداً مبتنی بر آثار مکتوب پیش از خودش است.

کلیدواژه‌ها: کامل‌الزيارات (کتاب)؛ منابع کهن حدیثی؛ حدیث شیعه – قرن چهارم؛ پژوهش‌های حدیثی.

بیان مسئله

امروز یکی از دغدغه‌های پژوهشگران حوزه تاریخ حدیث، این است که ابتدای آثار متأخر را بر منابع مکتوب متقدّم به اثبات برسانند، زیرا با اثبات چنین مسئله‌ای مکتوبات روایی موجود، اعتبار قابل توجّهی خواهد یافت.

در این مجال، سعی بر آن است که منابع کتاب کامل‌الزيارات، نگاشته شده در قرن چهارم را کشف کنیم تا بتوانیم ابتدای این اثر را بر منابع مکتوب پیشین به اثبات برسانیم؛ تا در نهایت امر، میزان اعتبار این کتاب را در حد اثربری که مبتنی بر نقل مکتوب است و از آسیب‌های نقل شفاهی تا حد زیادی مصون مانده است، بالا ببریم.

روش پژوهش در باب کشف منابع مکتوب

در این پژوهش ابتدا با جستجو در فهارس، مؤلفانی که نام آن‌ها در اسناد کامل‌الزيارات بیش از پنج مرتبه آمده بود، شناسایی شد. سپس اسناد روایات هر مؤلف از متن کامل‌الزيارات استخراج شد. در ادامه، در چهار گام ابتدای کامل‌الزيارات

بر کتاب مذبور بررسی شد؛ گام اول: اثبات اثر برای مؤلف با کمک کتب فهارس، گام دوم: بررسی طرقی که فهارس برای کتاب مؤلف بیان کرده‌اند، یعنی کتاب این مؤلف توسط چه شخص یا اشخاصی نقل شده است، گام سوم: طرق ابن قولویه به مؤلف یعنی آنکه ابن قولویه روایات این نویسنده را از طریق چه شخصی بیان داشته است. سرانجام در گام آخر، تطبیق طرق فهارس با طرق ابن قولویه و در صورت همخوانی هر دو طریق، ابتنای کامل زیارات بر آن اثر را اثبات کردیم. برای رعایت عدم تطویل، در مقاله حاضر تنها کتبی را آوردہ‌ایم که در نهایت، ابتنای کامل زیارات بر آنها به اثبات رسیده است. از آثار دیگری که پس از بررسی‌ها مشخص شد از منابع غیرمستقیم کامل زیارات بوده‌اند و در کتابهای اساتید ابن قولویه - که منابع اصلی اثر وی هستند - مورد استفاده قرار گرفته‌اند نیز، در این اثر به صورت اجمال و بدون بیان مطول و روشنمند، تنها نام برد شده است. باشد که مورد استفاده دیگر پژوهش‌ها در این حوزه قرار بگیرند.

پیشینه پژوهش

در زمینه ابتناء آثار کهن روایی بر منابع مکتوب پیشینیان در روایات اهل سنت، محمد مصطفی اعظمی در آثارش^۱ ثابت کرده که مجامیع متقدم حدیث، بیشتر مطالب خود را از نوشه‌های پیشین برگرفته و غالباً اسناد روایات، نشانگر طریق

۱. اعظمی، محمد مصطفی، دراسات فی الحدیث النبوی، ص ۵۸۷-۵۹۴ و نیز ص ۳۸۲-۳۸۵؛ به این‌یک نمونه توجه کنید: صحیح بخاری: ح^۴، ص ۱۱۲-۱۱۳ روایتی از عمرو نقلی کندکه وی از محمد ابن جعفر با تعبیر ایم "حدثنا" روایتی کندکه به طور مرسوم به معنای روایت شفاهی است. یک کلمه در روایت اقتاده است. بخاری از عمرو توضیحی رای آوردو آن این‌که کلمه یادشون، در نسخه او از کتاب محمد ابن جعفر اقتاده بود.

دستیابی مؤلفان آثار بعدی به کتابهای پیشین و نه سند نقل شفاهی نقلها است. مدرسی طباطبایی نیز در «میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخست» شواهد فراوان و مشابه آن را در کتابهای شیعه ارائه کرده است.^۱ وی تنها آثاری را ذکر کرده که تعداد قابل توجهی از روایاتش ضمن آثار بعد موجود است، تا بتواند ادعا کند که اثر یاد شده دست کم تا حدودی باقی مانده است. (مدرسی طباطبایی، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخست، ص ۱۶) ایشان در این اثر، بارها و به دفعات متعدد، نام کتاب کامل الزيارات را به عنوان کتابی که تعدادی از روایات یک اثر مکتوب دیگر را در خود جای داده، آورده است. مهروش نیز در پژوهشی که در صدد بازسازی کتاب سعد بن عبدالله اشعری از خلال کامل الزيارات و چند اثر دیگر بوده است، به اثبات رسانده که کامل الزيارات از کتاب سعد بهره بسیاری برده است. کتاب یا پژوهش دیگری که دقیقاً به دنبال اثبات ابتنای یک اثر متقدم بر منابع مکتوب ماقبلش باشد، یافت نشد.

۱. انواع مکتوبات حديثی تا قبل از کامل الزيارات

مسئله دیگری که در اینجا باید بدان توجه کرد، انواع گونه‌های مکتوبات تا قبل از کامل الزيارات است که می‌توانسته منبع آن اثر بوده باشد. از بین همه گونه‌ها، ما چهار گونه روایی را مورد بررسی قرار دادیم که بدین شرح‌اند:

۲. به نقل از میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخست: چند مورد تنها از باب نمونه: رساله ابی غالب: ص ۱۲۹ و نیز بزرگرید ۱۵۳-۱۵۴، معانی: ۱۴۹-۱۵۰، من لا يحضر: ص ۷۲ ح ۳، امال طوسی، (چنجف، ۱۹۶۸): ص ۲۰۷ ح ۲، کافی ص ۵۲ ح ۱. در مواردی مؤلفان یاد آوری شدن‌که متن روایی که به صورت شفاهی نقل شده، در کتاب راوی اصلی نیست. این مسئله موجب تردید در اعتبار آن نقل شفاهی می‌شود. بزرگرید: تهذیب طوسی: ۱۶۹ ح ۴.

الف. اصول و مصنفات: غالب نویسنده‌گان شیعه در اوایل قرن چهارم، مانند شیخ کلینی، برای نوشتن کتاب‌های خود از مصنفات استفاده می‌کردند. در این زمان، استفاده از اصول متروک شده، زیرا اصول به عقیده برخی تاریخ پژوهان حدیثی، به عنوان پیش‌نویس‌هایی بوده که بعدها توسط خود آن فرد ساماندهی می‌شده و ترتیب موضوعی می‌یافته و یا توسط نسل بعد از او ترتیب موضوعی داده می‌شد و به کتاب یا تصنیف تبدیل می‌شده است. پس مصنفات، کتاب‌های کوچکی هستند که از روی اصول نوشته شده و ترتیب و گاهی عنوان دارند.

ب. کتب نوادر: روایات نوادر، احادیث غیر مشهوری‌اند که از شهرت برخوردار نبودند، اما در کتابی از کتب معتبر حدیثی آمده بودند. به طریقہ قدماء، کتاب معتبر بود نه یک حدیث. این روایات «نوادر» نام می‌گرفتند و برخی تصمیم می‌گرفتند این نوع احادیث را در یک مجموعه جمع کنند و نام کتاب را «كتاب النوادر» بگذارند. این آثار به لحاظ حجم و تبویب و کثرت روایات، شبیه جوامع بوده‌اند.

ج. جوامع حدیثی: سومین گونه تألیفات حدیثی نیز قبل از ابن قولویه وجود داشته است. برخی تصمیم گرفته بودند مشهورات و غیر مشهورات را در یک مجموعه گرد آورند. کلینی در کافی چنین کرده و این کار قبل از کلینی هم صورت گرفته بوده است.

د. کتب مزار: مزار، دسته‌ای از تألیفات روایی هستند که احادیثی با موضوعات مربوط به زیارت، از جمله آداب و فضیلت و ثواب زیارت قبور پیامبر و خاندانش یا یکی از ایشان (به طور خاص) را در خود جای داده است. به ادعای محققان، نگارش این گونه از تألیفات روایی به شیعیان اختصاص دارد و کامل الزیارات، قدیمی‌ترین کتاب باقی مانده از این گونه روایی است.

استفاده از کتب بالا به این معنا نیست که ممکن است ابن قولویه، از بعضی

نوشته‌های ریز و پراکنده استفاده نکرده باشد؛ بلکه امکان دارد برخی از کتاب‌های کم حجم و کوچک نیز مورد استفاده ابن قولویه قرار گرفته باشد.

۲. ابتناء كامل الزيارات بر اصول و مصنفات

از میان صاحبان اصول و مصنفاتی که نام ایشان به دفعات در اسناد كامل الزيارات آمده است، هیچ یک از آثارشان منابع مستقیم كامل الزيارات نبوده است. البته برخی از این اصول، در زمرة منابع اساتید ابن قولویه بوده‌اند و به نوعی منبع غیرمستقیم وی به شمار می‌روند، اما بررسی منابع غیرمستقیم كامل الزيارات از موضوع این مقاله خارج است؛ بدین روی تنها به ذکر نام این کتب بسنده می‌شود.

- کتاب البطل، تأليف عبدالله بن قاسم بن حارت حضرمی معروف به بطل، این کتاب منبع کتاب ابن ابی الخطاب بوده است.^۱
- اصل / کتاب ابان الاحمر، تأليف ابوعبدالله آبان بن عثمان احمر، از منابع مكتوب المزار سعد بن عبدالله اشعری بوده است.^۲

۱. از ده روایتی که سند آن به عبدالله بن قاسم می‌رسد، هفت روایت با سند کاملایکسان و از طریق محمد بن الحسین نقل شده است که به اذعان صاحبان فهارس، ناقل کتاب عبدالله بوده است. این امری - تواند تا حدودی مؤید این مطلب باشد که محمد بن جعفر روزا که شیخ ابن قولویه است، از طریق دایی - اش ابن ابی الخطاب به مکتبه ای دسترسی داشته که به احتمال زیاد، بخشی یانسخه‌ای از کتاب عبدالله بن قاسم یا بطل بوده است. ر.ک: طوسی، فهرست، ص ۳۰؛ نجاشی، رجال، ص ۲۲۶.

۲. از ۱۸ روایتی که در كامل الزيارات از ابان نقل شده، پنج روایت با یک سند، از طریق حسن بن علی الوشاء ناقل اصل ابان به مارسید و الباقی روایات با ۱۱ سند نقل شده‌اند. به احتمال زیاد، کتاب ابان از طریق حسن بن الوشاء جزو منابع مکتبه اثر سعد بن عبدالله اشعری بوده است. ر.ک: اختیار معرفه الرجال، کشی، محمد ابن علی، موسسه آل البيت، ج ۲، ص ۳۰۰، نجاشی، رجال، ص ۳۹؛ طوسی، فهرست، ص ۴۶.

- کتاب احمد احمسی، تأليف ابوعلی احمد بن عائذ بن حبیب کوفی از موالی قبیله احمس. این مکتوبه نيز از طریق احمد بن عیسی از منابع مکتوب المزار سعد بوده است.^۱
- کتاب خیری طحان، تأليف ابوسعید خیری بن علی. کتاب خیری از منابع مکتوب النوادر محمد بن حسین بن ابی الخطاب است.^۲
- کتاب / اصل حکم الاعمی، تأليف ابومحمد حکم بن مسکین که از منابع مکتوب النوادر محمد بن حسین بن ابی الخطاب است.^۳

۳. از هفت روایت آمل در کامل پنج روایت سند یکسانی دارد و از طریق حسن ابن علی الوشاء نقل شده است که این راوی به اذعان صاحبان فهارس ناقل آثار احمدی باشد. این مکتوبه از طریق احمد بن عیسی از منابع مکتوب المزار سعد بوده است. ر.ک نجاشی: ۹۹.
۴. از مجموع نه روایتی که از خیری در کامل زیارات آمل است، شش روایت با سند یکسان و از طریق محمد بن اسماعیل بنزیع که ناقل کتاب خیری می باشد نقل شده و نشان می دهد از منابع مکتوب النوادر ابن ابی الخطاب بوده است. ر.ک: فهرست طوسی: ۱۹۳ خویی، معجم الرجال، ج ۸، ص ۸۳.
- رجال ابن خضائری: ۵۶، نجاشی، ص ۱۵۴.
۵. چهار روایت از مجموع پنج روایت با سند واحد و از طریق محمد بن جعفر و محمد بن حسین از حکم نقل شده است و تصحیحه می کنند که محمد بن حسین به کتاب حکم دسترسی داشته است. هر چند که علاوه بر این رجایلان نقل مستقیم محمد بن حسین از حکم رانی پذیرند، ولی رجایلانی چون ابوغالب زراری نقل این ابی الخطاب از حکم را پذیرفته اند. ر.ک: زراری، رساله ابی غالب، ص ۱۸۲ طوسی، فهرست، ص ۱۶۰، نجاشی: ۱۳۶.

۳. ابتناء کامل الزیارات بر کتب النوادر

دسته دوم از تأییفات، کتب «النوادر» هستند که از نظر تبویب، شبیه به جوامع بوده‌اند و بنابر شواهد، بابی نیز با عنوان زیارات یا چیزی مانند آن داشته‌اند. یک اثر که منبع غیرمستقیم کامل الزیارات بوده است، در زیر می‌آید و منابع مستقیم، به تفصیل در ادامه بررسی خواهد شد.

- النوادر تألیف ابوجعفر، احمد بن محمد بن عیسی اشعری. این اثر از منابع اصلی کتاب سعد بن عبدالله بوده و نیز ممکن است از طریق شخص دیگری به دست محمد بن حسن صفار رسیده باشد.^۲

منابع مستقیم کتاب

منابع مستقیم بدین شرح‌اند:

۱-۳. النوادر(ابن ابی الخطاب)

مؤلف: محمد بن حسین بن ابی الخطاب زیّات همدانی کوفی معروف به ابن ابی الخطاب (د ۲۶۲ق). (طوسی، الفهرست، ص ۱۸۳؛ نجاشی، رجال، ص ۲۳۶)

اثبات اثر: نجاشی و طوسی آثاری را به وی نسبت داده‌اند که هیچ کدام در موضوع مزار یا کتاب جامع روایی نیستند، ولی برای وی کتاب النوادر را برشمرده‌اند. (نجاشی، رجال، ص ۲۳۶؛ طوسی، الفهرست، ص ۴۰۰)

۱. ر.ک: نجاشی، رجال، ص ۳۳۸؛ طوسی، رجال، ص ۳۹۷ و ۴۰۹، طوسی، الفهرست، ص ۲۵.

۲. نجاشی سه طریق برای کتاب النوادر احمد بن عیسی برشمرده است: یکی از طریق سعد بن عبدالله و دیگری از طریق محمد بن یعقوب کلینی و طریق سوم از طریق احمد بن ادریس می‌باشد. گویا کتاب وی بابی با عنوان کتاب الزیارات یا چیزی شبیه آن داشته است که البته از منابع بی‌واسطه کامل الزیارات بوده است. نجاشی: ۳۳۸.

طرق فهارس به اثر: طوسی و نجاشی هر دو از طریق محمد بن حسن صفار به کتاب ابن ابی الخطاب دسترسی داشته‌اند. (نجاشی، رجال، ص ۲۳۶؛ طوسی، الفهرست، ص ۴۰۰) به اذعان خویی، بیشتر روایات منقول از محمد بن الحسین از طریق محمد بن جعفر خواهرزاده وی صورت گرفته است. (خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۶، ص ۱۸۴)

مهمنترین طرق ابن قولویه به مجموع ۱۸۴ روایت از محمد بن حسین بن ابی الخطاب در کامل الزيارات، از چند طریق است: طریق محمد بن جعفر راز با ۱۱۷ روایت، پدر ابن قولویه (و جماعتی) از سعد با ۳۳ روایت، پدرش از محمد بن یحیی عطار با ۱۲ روایت و محمد بن یعقوب کلینی از محمد بن یحیی عطار با ۵ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: احادیثی که محمدبن حسین در سلسله اسناد آن قرار دارد، نشان می‌دهد که نه تنها قطعاً کتاب وی از منابع مکتوب کامل الزيارات بوده است، بلکه از منابع چندی از آثار اساتید وی، مثل کتاب سعد با ۳۷ روایت و کتاب محمد بن یحیی العطار با ۱۸ روایت نیز بوده است. در این میان طریق نقل محمد بن جعفر از دایی‌اش محمد بن حسین با ۱۱۷ روایت، نشان می‌دهد کتاب ایشان از طریق محمد بن جعفر - که از مشايخ ابن قولویه می‌باشد - در اختیار ابن قولویه قرار داشته است. سهم بزرگی از روایات کتاب کامل الزيارات، به روایات کتاب النوادر محمد بن حسین الخطاب تعلق گرفته است.

۲-۳. النوادر (محمد بن یحیی العطار)

مؤلف: ابو جعفر محمد بن یحیی العطار قمی، از بزرگان قم در زمان خویش و استاد شیخ کلینی است.

اثبات اثر: کتاب‌هایی که وی تألیف کرده است، عبارتند از: مقتل الحسین^۷، النوادر. (نجاشی، رجال، ص ۲۶-۲۵)

طرق فهارس به اثر: نجاشی معتقد است پسر محمد بن یحیی یعنی احمد، کتابهای پدر را نقل کرده است. این در حالی است که خوبی، کلینی و ابن ولید و پدر ابن قولویه را از کسانی برمی‌شمارد که از شاگردان محمد بن یحیی بوده و از وی بیش از دیگران نقل روایت می‌کنند. (نجاشی، رجال، ص ۲۵؛ خوبی، معجم رجال الحديث، ج ۱۹، ص ۱۰) طرق ابن قولویه به روایت: نام محمد بن یحیی عطار در سند ۷۱ روایت در کامل الزيارات آمده است. عمده طرق ابن قولویه به روایات عطار از طریق مشایخش بدین‌گونه است: محمد بن یعقوب کلینی با ۱۴ روایت، پدرش با ۴۱ روایت، برادرش علی با ۹ روایت، علی بن حسین ابن بابویه با ۱۱ روایت، محمد بن حسن بن ولید با ۵ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: از حجم گستره نقل‌ها و همخوانی طرق فهارس با طرق ابن قولویه می‌توان یقین کرد ابن قولویه از طریق دست کم دو تن از مشایخ خود یعنی پدرش و برادرش به نسخه‌ای از کتاب محمد بن یحیی دسترسی داشته است. از طرف دیگر این اثر از منابع کتاب سه تن از اساتید وی یعنی محمد بن یعقوب کلینی، ابن ولید و ابن بابویه نیز بوده است.

۳-۳. النوادر (احمد بن ادريس)

مؤلف: احمد بن ادريس اشعری قمی. در استاد روایات، از وی با نام‌های ابوعلی اشعری و احمد بن ادريس قمی یاد می‌شود. (معجم رجال الحديث، ج ۲، ص ۳۶)

اثبات اثر: نجاشی و طوسی کتاب النوادر را به عنوان یکی از آثار متعلق به احمد بن ادريس می‌دانند. (رجال، نجاشی، ص ۹۲؛ طوسی، فهرست، ص ۶۴)

طرق فهارس به اثر: کتاب او را احمد بن محمد بن جعفر ابن سفیان نقل کرده است و بنابر قول نجاشی عده‌ای از اصحاب، اجازه نقل این کتاب را از وی داشته‌اند.

(رجال، نجاشی، ص ۹۲).

طرق مهم ابن قولویه به روایات احمد بن ادريس که در سند ۲۹ روایت در کامل الزیارات آمده است، از دو طریق است: یکی از طریق جماعتی از مشایخ با ۱۲ روایت، دیگری از طریق پدرش با ۱۸ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء اثر: عده‌ای از اصحاب، اجازه نقل کتاب احمد را داشته‌اند و نام این افراد مشخص نیست. لذا می‌توانیم حدس بزنیم که به نظر می‌رسد ابن قولویه دست کم از طریق پدرش با نقل ۱۸ روایت به نسخه‌ای از نوادر احمد بن ادريس دسترسی داشته است و ما می‌توانیم این کتاب را از منابع مکتوب کامل الزیارات به حساب بیاوریم.

۴-۳. نوادر(علی بن حسین بن بابویه)

مؤلف: علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی که پدر شیخ صدق است. (بن بابویه، محمد، امالی، به کوشش حسین اعلمی، بیروت، ۱۴۰۰ق/۱۹۸۰م)

اثبات اثر: از آثار او در کتب فهارس، می‌توان النوادر را نام برد. (رجال النجاشی، ج ۲، ص ۸۹ و ۹۰؛ الفهرست، شیخ طوسی، ص ۹۳؛ معالم العلماء، ابن شهر آشوب، چاپ نجف، ص ۶۵) طرق فهارس به اثر: افرادی از او روایت می‌کنند، چون: فرزندش ابو جعفر محمد (شیخ صدق، متوفی ۳۸۱ق) که بیشترین روایت را در کتاب‌هایش از پدرش دارد، فرزند دیگر شیخ ابو عبدالله حسین (متوفی ۳۸۱ به بعد)، ابو القاسم جعفر بن محمد بن قولویه قمی و.... (رجال طوسی، ص ۴۲۲؛ طبقات اعلام الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، اسماعیلیان، ج ۱، ص ۱۸۵؛ رجال نجاشی، ص ۹۰) نجاشی بیان می‌دارد که ابوالحسن عباس بن عمر محمد کلوزاتی از وی اجازه نقل کتابش را داشته‌اند.

طرق ابن قولویه به روایت: ابن قولویه در ۹۸ روایت کامل الزیارات، از علی بن بابویه نقل حدیث کرده است. علی بن بابویه شیخ و استاد ابن قولویه بوده، لذا در تمامی روایات، ابن قولویه بدون واسطه از ابن بابویه نقل کرده است.

تحلیل و اثبات ابتناء: اگر کتب نوادر را کتاب‌هایی همانند جوامع حدیثی در نظر بگیریم، به نظر می‌رسد ابن بابویه در کتاب النوادر خودش، بایی تحت عنوان «زیارات» داشته است. به احتمال زیاد، ابن قولویه شاگرد ابن بابویه بوده است و از وی نقل روایت می‌کرده است؛ پس احتمال دارد در جلسه درس به روش سمع احادیث مربوط به زیارت، کتاب استاد خویش را دریافت کرده و در کتاب خویش نقل کرده باشد. با بررسی این روایات می‌توان به این نتیجه رسید که کتاب ابن بابویه، از منابع مکتوب ابن قولویه بوده باشد.

۴. ابتناء کامل الزیارات بر کتب مزار

گونه دیگر تألفاتی که می‌توانسته منبع کامل الزیارات بوده باشند، کتب مزار هستند. کامل الزیارات، خود یکی از تألفات شاخص همین گونه می‌باشد. کتاب مزاری که منبع غیرمستقیم کامل الزیارات بوده اثر زیر است:

- المزار تألیف عبدالله بن عبد الرحمن مسمعی (مسند الامام الجواد، ص ۲۰۹، نجاشی، رجال، ص ۲۱۷) که از مجموع ۳۸ روایت، عبدالله بن جعفر حمیری و پدرش با نقل ۳۰ روایت از یک طریق، ممکن است به نسخه‌ای از کتاب عبدالله اصم دسترسی داشته‌اند و این اثر از منابع کتاب ایشان به شمار برود؛ هر چند طریق حمیری با طریق دسترسی نجاشی به کتاب عبدالله، همسانی ندارد.

در ادامه ابتناء کامل الزیارات بر کتب مزار پیش از آن بررسی خواهد شد.

۱-۴. کتاب المزار (سعد بن عبدالله اشعری)

این اثر را می‌توان مهمترین منبع مکتوب ابن قولویه دانست. مهروش در مقاله‌ای به طور مبسوط، به ارتباط این دو اثر پرداخته و اثبات کرده کتاب سعد منبع اصلی کامل الزیارات بوده است، سپس به بازسازی کتاب سعد از متن کامل الزیارات و چند اثر دیگر پرداخته است. (ر.ک: مهروش، فرهنگ، تاریخ زیارت و مزارات شیعی به ضمیمه بازسازی

مؤلف: ابوالقاسم سعد بن عبدالله اشعری قمی، ملقب به شیخ الطائفه، که رجال شناسان از او با عنوان «محدث قلیل الحدیث» یاد کرده‌اند. (رجال نجاشی، ج ۱، ص ۲۸۳، ۲۸۴ هدیه العارفین، ج ۵، حاوی الاقوال، ج ۱، ص ۴۰۹) الاعلام، ج ۳ ص ۸۳ هدیه العارفین، ج ۵ ص ۳۸۴، حاوی الاقوال، ج ۱، ص ۴۰۹)

اثبات اثر: سعد بیش از ۳۶ عنوان کتاب در موضوعات مختلف (فقه، کلام، تفسیر، رجال و ...) نوشته که تعداد اندکی از این آثار در لابای کتاب‌های روایی و حدیثی موجود است. از آن جمله می‌توان به کتاب المزار ایشان اشاره کرد. (منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال، ج ۵؛ ص ۳۶۶؛ معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواۃ، ج ۹؛ ص ۷) بر مبنای گزارشی از پژوهش مهروش ۲۲۵ روایت از سعد در کامل آمده است که سند ۱۲۲ روایت از طریق پدرش است و در ۸۳ روایت، پدر با دیگر مشایخ مجموعاً از سعد نقل کرده‌اند. (ر.ک: تاریخ زیارت و مزارات شیعی، ص ۹۱-۹۶)

از آنچه گذشت، روشن می‌شود ابن قولویه دست کم به سه نسخه از کتاب سعد دسترسی داشته است. نقل ۲۰۵ روایت از نسخه‌ای که پدرش داشته است، نقل ۵۲ روایت از کتاب علی بن حسین ابن بابویه که نشان می‌دهد نسخه‌ای از کتاب سعد را در اختیار داشته است و نقل ۲۳ روایت از نسخه ابن ولید که احتمالاً در باب الزیارات کتاب جامعش منعکس شده، مؤید این مطلب است.

با توجه به این که اسناد بیش از یک چهارم روایات کامل الزیارات به سعد می‌رسد، می‌توان به این نظریه جدی‌تر نگاه کرد که برخی معتقدند کتاب کامل الزیارات نسخهٔ تکامل یافتهٔ کتاب سعد است و گویا ابن قولویه بعد از مطالعه کتاب یا کتاب‌های سعد، به این نتیجه می‌رسد که بازنویسی کامل‌تری از آثار سعد را در زمینه زیارات به قلم تحریر درآورد. (همان، ص ۹۰)

۲-۴. کتاب المزار (محمد بن حسن صفار)

مؤلف: ابو جعفر محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی (در گذشت ۲۹۰ق. مقارن با غیبت صغیری). کتاب بصائر الدرجات که مجموعه‌ای حدیثی است، منسوب به اوست.

۱۱۳

اثبات اثر: نجاشی به جز بصائر الدرجات عناوین دیگر، از جمله کتاب المزار را از تألیفات وی بر شمرده است. (نجاشی، رجال، ص ۳۵۷)

طرق فهارس به اثر: نجاشی بیان می‌کند که از دو طریق محمد بن حسن بن ولید و محمد بن یحیی تمامی کتب صفار نقل شده است. همچنین راویانی که احادیث وی را روایت کرده‌اند، عبارتند از: احمد بن داود قمی، محمد بن جعفر المؤدب، محمد بن حسن بن ولید، محمد بن یحیی العطار، احمد بن ادریس. (خوئی، معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۲۵۸)

طریق ابن قولویه به روایت: در کامل الزيارات ۵۸ روایت وجود دارد که نام محمد بن حسن صفار در اسناد این روایات آمده است.

مهمترین راه دسترسی ابن قولویه به روایات صفار، از طریق محمد بن حسن بن احمد بن ولید با ۵۰ روایت می‌باشد.

تحلیل و اثبات ابتناء: ابن قولویه از طریق محمد بن حسن بن احمد بن ولید از اسناید خود که ناقل کتاب صفار بوده‌اند، به نسخه‌ای از کتاب صفار دسترسی داشته و از این طریق ۵۴ روایت را از اثر صفار نقل کرده است.

۳-۴. کتاب المزار (علی بن مهزیار)

مؤلف: علی بن مهزیار اهوازی دورقی. (فهرست، شیخ طوسی، ص ۸۸؛ زرکلی، ج ۵، ص ۱۷۸؛ مفاسخر اسلام، ج ۱، ص ۱۲۰)

اثبات اثر: در کتب فهرست بیان شده که ایشان کتاب المزار داشته است. (رجال نجاشی، ص ۲۵۳)

طرق فهارس به اثر: جماعتی کتاب های مهزیار را روایت کرده‌اند؛ از جمله: یکم. احمد ابن ادریس از احمد بن محمد از عباس بن معروف از مهزیار؛ دوم: سعد از حمیری از ابراهیم برادر مهزیار از برادرش؛ سوم: از طریق محمد بن حسن بن علی فرزند علی ابن مهزیار از جدش. نجاشی معتقد است که همه کتاب‌های وی را برادرش نیز نقل کرده است. (نجاشی، رجال، ص ۲۳۵؛ طوسی، فهرست، ص ۲۶۶)

طرق اصلی ابن قولویه به روایات علی بن مهزیار (۴۴ روایت) در کامل الزیارات بدین‌گونه است: محمد بن حسن بن علی بن مهزیار از پدرش و او نیز پدرش با ۲۰ روایت، محمد بن احمد بن حسین عسکری از حسن بن علی بن مهزیار از پدرش با ۱۶ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: تمامی نقل‌های ابن قولویه از علی بن مهزیار با طرق فهارس به کتاب وی همسانی دارد. لذا می‌توان نتیجه گرفت که ابن قولویه از طریق نوء علی بن مهزیار یعنی محمد بن حسن بن علی بن مهزیار، به نسخه‌ای از کتاب علی بن مهزیار دسترسی داشته و ۱۶ روایت را به طور مستقل از این اثر نقل کرده است. ایشان همچنین از طریق محمد بن احمد بن حسین عسکری به نسخه دیگری از کتاب علی بن مهزیار که باز هم توسط پرسش حسن بن علی نقل شده، دسترسی داشته و ۱۲ روایت را نیز به طور مستقل از این اثر نقل کرده و ۴ روایت را به صورت مشترک از هر دو نسخه‌ای که در دست داشته نقل می‌کند. احتمال می‌رود این اختلاف نسخ مربوط به جلسات درسی مختلف استاد می‌شده است، چرا که شاگردان کتاب علی بن مهزیار را در جلسه درس پرسش سمع می‌کرده‌اند و آن را می‌نوشتنند. پس می‌شود نتیجه گرفت شاگردان مربوط به دو دوره تدریس مختلف‌اند، لذا در نسخه هر کدام روایاتی موجود است که در نسخه دیگری نیستند. مشابه چنین برداشتی از اختلاف نسخ در مورد بازسازی کتاب سعد از روی کامل

الزيارات توسط مهروش انجام گرفته است که مبنای نتيجه‌گیری و برداشت نگارنده در این مورد می‌باشد. (ر.ک: مهروش، تاریخ زیارت و مزارات شیعی، ص ۱۰۳)

٤-٤. كتاب الزيارات (حسين بن سعيد اهوازي)

مؤلف: حسين بن سعيد اهوازی، فقیه و محدث امامی نیمه اول قرن سوم که همراه با برادرش حسن، آثار فقهی و حدیثی مهمی تألیف کرد.

اثبات اثر: مشهور است که حسين بن سعيد با برادرش حسن ۳۰ تا ۵۰ کتاب تألیف کرده است. (نجاشی، ص ۵۸؛ شوشتاری، ج ۳، ص ۴۵۹، الفهرست، ص ۱۴۹-۱۵۰) نجاشی در میان کتاب‌های حسين بن سعيد کتاب الزيارات را برشمرده است.

طرق فهارس به اثر: از جمله شاگردان و راویان حدیث وی، احمد بن محمد بن عیسی اشعری، احمد بن ادریس، احمد بن محمد بن خالد برقی و احمد بن محمد دینوری (متوفی ۲۸۲) بودند. (طوسی، فهرست، ص ۲۲، ۱۶۲، ۱۹۵، ۴۸۱؛ تفرشی، ج ۲، ص ۹۱-۹۲) حسين بن سعيد پیش از مرگش کتاب‌های خود را به فرزند میزان خود در قم، حسين بن حسن بن ابان داد. از این‌رو، ابن ابان همه کتاب‌های حسين بن سعيد را روایت کرده است. (طوسی، فهرست، ص ۱۵۰) طریق دومی که برای کتب حسين بن سعيد در فهارس آمده است، از سعد و یا حمیری از احمد بن محمد بن عیسی از حسين بن سعيد می‌باشد. (فهرست، طوسی، ص ۱۵۰؛ نجاشی، رجال، ص ۵۸).

طرق ابن قولویه به روایت: از حسين بن سعيد و برادرش ۳۹ روایت در کامل الزيارات موجود است که بیشترین طرق دستری این قولویه به آنها چنین می‌باشد: پدرش (گاهی به همراه جماعتی از مشایخ) از سعد بن عبدالله از احمد بن محمد بن عیسی از حسين بن سعيد با ۱۰ روایت و پدرش (و محمد بن حسن) از حسين بن حسن بن ابان از حسين بن سعيد با ۱۱ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: در روایاتی که از حسين بن سعيد اهوازی در کامل الزيارات

آمده، دو اسناد بیشترین سهم را دارا هستند: یکی اسناد اول با ۱۰ روایت که به سعد بن عبدالله اشعری می‌رسد و از طریق پدر ابن قولویه (گاهی همراه جمعی از مشایخ) به ابن قولویه رسیده است. در این سند سعد از احمد بن محمد بن عیسی به نسخه‌ای از کتاب حسین بن سعید دسترسی داشته است که این دسترسی با طرق فهارس کاملاً همخوانی دارد.

دیگری سند دوم که در آن پدر ابن قولویه (گاهی همراه ابن ولید) از طریق حسن بن حسین بن ابان ۱۱ روایت از حسین بن سعید نقل کرده است. به نظر می‌رسد این نقل‌ها بر اساس مکتوباتی از اثر حسین بن سعید اهوازی باشد که نزد حسن بن حسین ابان بوده است.

در واقع کتاب حسین بن سعید، از یک سوی منبع مکتوب مستقیم ابن قولویه به شمار می‌رود و از سوی دیگر، جزو منابع مکتوب دو منبع دیگر ابن قولویه، یعنی المزار سعد بن عبدالله اشعری و المزار علی بن مهزیار نیز، می‌باشد.

۵-۴. المزار (محمد بن اورمه)

مؤلف: اسم او محمد، نام پدرش اُورمه و کنیه‌اش ابو جعفر است. (رجال شیخ طوسی، ص ۵۱۲؛ فهرست شیخ طوسی، ص ۱۴۳؛ نجاشی، ص ۲۳۱؛ معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۱۱۵ و منابع دیگر) اثبات اثر: در کتب فهارس در میان آثار ابن اورمه، از کتاب المزار یاد شده است.

(فهرست، طوسی، ص ۴۰۷ و رجال نجاشی، ص ۳۲۹)

طرق فهارس به اثر: طوسی از طریق حسن بن حسین بن ابان و نجاشی از طریق احمد بن علی بن نعمان به کتاب‌های محمد بن اورمه دسترسی داشته‌اند. (همان) طریق مهمتر ابن قولویه به هشت روایتی که از وی در کامل الزيارات نقل شده است، از پدرش از حسین بن حسن است.

تحلیل و اثبات ابتناء: از هشت روایت، هفت روایت با سند واحد، از طریق پدر

ابن قولویه و حسین بن حسن بن ابیان نقل شده است. وی طبق طریق طوسی، ناصل کتاب محمد بن اورمه است و این نشان می‌دهد که احتمال دارد ابن قولویه به مکتوبه‌ای از کتاب مزار محمد بن اورمه دسترسی داشته است.

۵. ابتناء کامل الزیارات بر کتب پراکنده

دسته دیگری که می‌توانسته از منابع مکتوب کامل الزیارات بوده باشد، برخی از کتاب‌هایی می‌باشند که در هیچ یک از دسته‌بندی‌های ذکر شده جای نمی‌گیرند، اما مورد استفاده ابن قولویه قرار گرفته‌اند. تنها دو اثر به این صورت کشف شد که به شرح ذیل می‌باشند:

۵-۱. مقتل الحسين (محمد بن يحيى العطار)

محمد بن یحیی علاوه بر کتاب النوادر، کتاب دیگری با عنوان *مقتل الحسين* دارد. نجاشی ناصل کتاب یحیی را پسرش احمد می‌داند. (نجاشی، رجال، ص ۲۵) کتاب - های مقاتل، رویکرد نقل تاریخی دارند و گاهی در نقل تاریخ، از روایات نیز مدد گرفته‌اند. نمونه موجود چنین تألیفاتی را می‌توان در الارشاد شیخ مفید مشاهده کرد، در حالی که کتب مزار تنها رویکرد نقل روایی و بیان آداب و ثواب زیارت ائمه طاهرین و مطالب مشابه آن دارند. با دقت در موضوع روایات نقل شده از العطار در کامل الزیارات که تعداد زیادی از آنها در باب قتل امام حسین^۷ است، و با توجه به این مسئله که اکثر مشایخ ابن قولویه شاگردان بی‌واسطه محمد بن یحیی بوده‌اند، می‌توان حدس زد برخی از مشایخ ابن قولویه بدون وساطت پسر، مستقیماً به این اثر وی نیز دسترسی داشته‌اند و برخی از نقلهایشان از این کتاب می‌باشد.

۵-۲. اثری از عبدالله بن جعفر حمیری

عبدالله بن جعفر حمیری، عالم و محدث شیعی سده سوم و چهارم هجری، صاحب اثر مشهور *قربُ الأسناد* است. (نجاشی، ص ۲۱۹)

اثبات اثر: نجاشی درباره کتابهای جناب عبدالله بن جعفر می‌گوید: وی دارای تألیفات فراوانی است، و برخی از شناخته شده‌های آن را چنین معرفی می‌کند: کتاب الإمامة، کتاب الدلائل، کتاب العظمة و التوحید، کتاب الغيبة و الحيرة، کتاب فضل العرب و... . (همان)

از عبارات نجاشی چنین بر می‌آید که قطعاً جناب حمیری کتابهایی غیر از آن چه نام برده شده، داشته است.

با بررسی روایات آنچه امروز به نام قرب الاسناد به چاپ رسیده است، این نتیجه به دست می‌آید که با کامل الزیارات و روایات حمیری در آن، در هیچ روایتی اشتراک ندارند. به عبارت دقیق‌تر، کتابی که منبع ابن قولویه در تألیف کامل الزیارات بوده، یکی دیگر از آثار عبدالله بن جعفر حمیری بوده است. به لحاظ مضمون نیز موضوعات روایات قرب الاسناد بیشتر فقهی و کلامی است و در موضوع زیارت بابی در آن وجود ندارد.

بنابراین احتمال می‌رود جناب حمیری پدر، یا کتابی در موضوع مزار داشته و یا کتاب جامعی داشته که بابی با عنوان زیارت داشته است.

طرق فهارس به اثر: نجاشی و طوسی، محمد بن حسن بن ولید و احمد بن محمد یحیی و پسرش محمد بن عبدالله را راوی آثار وی می‌دانند. (طوسی، فهرست، ص ۲۹۴؛ نجاشی، رجال، ص ۲۲۰)

مهمنترین طرق ابن قولویه به روایاتی که در کامل الزیارات در اسناد آنها جناب عبدالله بن جعفر حمیری وجود دارد، از طریق پدرش از عبدالله بن جعفر حمیری با ۱۱ روایت، محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری از پدرش با ۵۲ روایت و ۱۰ روایت نیز به صورت مشترک می‌باشد.

تحلیل و اثبات ابتناء: با وجود نقل ۲۱ روایت از طریق پدر ابن قولویه و ۶۲

روایت از طریق محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری از پدرش که ناقل کتاب وی نیز می‌باشد، به این نتیجه می‌رسیم که ابن قولویه قطعاً به نسخه‌ای از یکی از آثار حمیری در موضوع زیارت دسترسی داشته است و از آن به عنوان منبع استفاده کرده است؛ ولی چون نمی‌دانیم این اثر کدام کتاب عبدالله جعفر حمیری است، آن را در کتب پراکنده آورده‌ایم.

۶. کتب جامع روایی

٦-١. كافي

مؤلف: محمد بن یعقوب کلینی معروف به شفیع الاسلام کلینی (درگذشت ۳۲۹ق) از محدثان بزرگ شیعه و مؤلف کتاب کافی که از معتبرترین مجموعه های روایی شیعه و از کتب اربعه به حساب می آید. (قمی، سفينة البحار، ج ۲، ص ۴۹۵)

اثبات اثر: مهمترین اثر کلینی کتاب کافی است. این کتاب از برجسته‌ترین منابع حدیثی شیعه و مهمترین منبع در میان کتب اربعه است. محمد بن یعقوب کلینی افرون بر «کافی» دارای آثار دیگری نیز بوده است. برخی از این کتب عبارتند از: الرد علی القرامطه، الزی و التجمل، الدواجن و الرواجن، الوسائل، فضل القرآن و.... (نجاشی، رجال نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۳۷۷؛ طوسی، رجال طوسی، ۱۴۱۵ق، ص ۴۲۹؛ ابن شهرآشوب، معالم العلماء، ص ۱۳۴) طرق فهارس و ابن قولویه به اثر: به دلیل این که اثر، موجود می‌باشد و ابن قولویه نیز شاگرد بلاواسطه کلینی بوده است، به نظر می‌آید بررسی این طرق، امری غیر ضروری باشد.

از میان منابع مکتوب کامل الزيارات و آثار اساتید ابن قولویه، تنها کتاب موجود، کافی محمد بن یعقوب کلینی می‌باشد. در جلد چهارم کافی ذیل کتاب حج، بابی تحت عنوان باب الزيارات موجود است که به نظر می‌رسد یکی از منابع مزارات بعد از کلینی، بوده باشد. وجود چنین نامه در کافی، ابن برداشت را تأیید می‌کند که

بیان داشتیم در قرن سوم و چهارم در کتاب‌های جامع و کتب نوادر، بابی تحت عنوان باب الزیارات یا مزارات یا چیزی شبیه به آن وجود داشته است.

تحلیل و اثبات ابتناء: از کلینی ۳۳ روایت در کامل الزیارات آمده است که به جز شش روایت، هر ۲۷ روایت دیگر در ابواب الزیارات با همین اسناد آمده‌اند! تنها شش روایت از کلینی در کامل الزیارات هست که در کافی نیامده بودند.^۲

باب‌بندی کلینی در مورد این روایات با تبیوب ابن قولویه متفاوت است؛ ولی

۱. کامل الزیارات، ب، ح۸۹، ص۱۳/کافی، ج، ص۵۴۸؛ ب، ح۳، ص۱۱/کافی، ج، ص۵۴۸؛ ب، ح۶، ص۱۸/کافی، ج، ص۵۷۹؛ ب، ح۶، ص۲۴/کافی، ج، ص۵۵۲؛ ب، ح۹، ص۱۳۴ کافی، ج، ص۵۶۰؛ ب، ح۱، ص۳۸/کافی، ج، ص۵۷۱؛ ب، ح۱۱، ص۳/کافی، ج، ص۴۵ کافی، ج، ص۵۸۰؛ ب، ح۴۰، ص۱۱۷/کافی، ج، ص۵۶۹؛ ب، ح۲، ص۱۲۱/کافی، ج، ص۵۸۲ و ص۵۸۳؛ ب، ح۱۳، ص۱۴/کافی، ج، ص۵۶۷؛ ب، ح۶۰، ص۳، ص۱۵/کافی، ج، ص۵۸۲، درکافی بعداز ابن مسکان در اسناد روایت نام غسان بصری آمل و لی در کامل الزیارات ابن مسکان مستقیم از امام صادق^۷ نقل روایت کرده است؛ ب، ح۶۶، ص۱۶۱/کافی، ج، ص۵۷۹؛ ب، ح۶۷، ص۱۶۴/کافی، ج، ص۵۸۰؛ ب، ح۷۲، ص۱۷۹/کافی، ج، ص۵۸۱؛ ب، ح۷۴، ص۱۸۴/کافی، ج، ص۵۸۱ در آخر روایت در کافی عبارت «فی سیل الله» اضافه تر آملع است؛ ب، ح۸۲، ص۲۴۸/کافی، ج، ص۵۸۹؛ ب، ح۸۲، ص۲۵۰/کافی، ج، ص۵۸۱ روایت در کافی ادامه دارد و طولانی تراست؛ ب، ح۹۳، ص۲۸۱/کافی، ج، ص۵۸۷؛ ب، ح۹۷، ص۲۹۸/کافی، ج، ص۵۸۶؛ ب، ح۹۹، ص۶، ص۲۹۹ کافی، ج، باب النوادر ص۵۸۸؛ ب، ح۹۹، ص۳۰/کافی، ج، ص۵۸۳؛ ب، ح۱۰۱، ص۶، ص۳۰۵ کافی، ج، ص۵۸۳؛ ب، ح۱۰۱، ص۳۰۶/کافی، ج، ص۵۸۳ و ص۵۸۴؛ ب، ح۱۰۱، ص۱۳، ح۳۰۷/کافی، ج، ص۵۸۵؛ ب، ح۱۰۸، ص۳۲۹/کافی، ج، ص۵۶۷.
۲. کامل الزیارات، ب، ح۴، ص۱۱؛ ب، ح۱۰، ص۳۸؛ ب، ح۳۴؛ ب، ح۱۰۶؛ ب، ح۶۳، ص۱۶؛ ب، ح۹۵، ص۲۸۵؛ ب، ح۱۰۵، ص۳۱۹.

قدر مسلم این است که کتاب «کافی» کلینی از منابع مکتوب کامل الزیارات بوده است.

۲-۶. الجامع

مؤلف: محمدبن حسن بن احمد معروف به ابن ولید قمی (۲۷۰ق - ۳۴۳ق) محدث و فقیه امامی است. (نجاشی، رجال، ص ۳۸۳؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۶؛ طوسی، الرجال، ص ۴۹۵؛ ابن داود، الرجال، ص ۳۸۴-۳۸۳)

اثبات اثر: ابن ولید سه تالیف داشته که هیچ کدام موجود نیست:

* **الجامع** (ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۷۹؛ نجاشی، رجال، ص ۳۸۳؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۶): ابن بابویه در مقدمه فقیه (ابن بابویه، فقیه، ج ۱، ص ۴) ضمن بر شمردن الجامع در شمار منابع کتاب خود، آن را از منابع اصلی حدیث نزد محدثان معرفی می‌کند. اگرچه در آثار ابن بابویه نام این کتاب به صراحة، جز در موارد محدودی (ابن بابویه، التوحید، ص ۲۲۶) نیامده، ولی بسیاری از روایات وی می‌تواند از این کتاب گرفته شده باشد.

نسخه‌های الجامع تا قرن هفتم قمری و شاید مدت‌ها پس از آن نیز وجود داشته است. (ابن طاووس، الاقبال، ص ۱۱؛ ابن طاووس، فرج المهموم، ص ۱۳۹؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۵، ص ۲۹)

* **تفسیر القرآن** (ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۷۹؛ نجاشی، ص ۳۸۳؛ طوسی، الفهرست، ص ۱۵۶)

* **الفهرست** که مورد استفاده نجاشی در رجال و طوسی در الفهرست (طوسی، الفهرست، ص ۳۳) قرار گرفته است.

طرق فهارس به اثر: ابن قولویه شاگرد بلاواسطه ابن ولید بوده است؛ لذا دانستن طرق فهارس به اثر در اینجا راهگشایی ندارد چرا که قطعاً ابن قولویه به کتاب استاد خویش دسترسی داشته است.

طرق ابن قولویه به روایات: از ابن ولید ۱۱۵ روایت در کامل الزیارات نقل شده است. هر چند کتاب‌های وی موجود نیست، ولی با توجه به این که ایشان هم

دوره کلینی و استاد صدوq هستند، و با توجه به تبییب کتب این افراد، می‌توان حدس زد که کتاب الجامع ابن ولید نیز مانند کافی، بابی با عنوان باب الزیارات یا چیزی مشابه آن داشته است. خود ابن قولویه در چند جا از کتابش اذعان می‌کند که ابن ولید از روی کتاب الجامع برایش روایت کرده است. شاید دلیل این که در این دو روایت اعتراف کرده که این‌ها را از روی کتاب استاد نقل می‌کند، این باشد که اسناد این دو روایت دارای ارسال است!

تحلیل و اثبات ابتناء: با توجه به جامعیت روایات نقل شده از ابن ولید در تمام موضوعات، اعم از زیارت پیامبر و دیگر ائمه و مشاهد مشرفه، و اعتراف ابن قولویه به نقل استادش از روی کتاب الجامع، این احتمال قوی‌تر می‌شود که کتاب الجامع وی بابی با عنوان باب الزیارت داشته است که ابن قولویه بخشن بزرگی از آن را در کتاب خود نقل کرده است.

نتیجه‌گیری

گونه‌های کتب روایی که قبل از کامل الزیارات با آن مواجه هستیم و برخی از آن‌ها از منابع کامل الزیارات بوده‌اند، بدین شرح می‌باشند:

- الف. اصول و مصنفات، ب. کتب نوادر، ج. جوامع حدیثی، د. کتب مزار و کتب پراکنده.

از میان صاحبان اصول و مصنفاتی که نام ایشان به دفعات در اسناد کامل الزیارات آمده، هیچ یک از آثارشان منابع مستقیم کامل الزیارات نبوده است.

۱. کامل الزیارات: حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنُ الْوَلِيدِ رَحْمَةُ اللَّهِ فِيمَا ذَكَرَ مِنْ كِتَابِهِ الَّذِي سَمَّاهُ كِتابُ الْجَامِعِ رَوَى عَنْ أَبِي الْحَسَنِ (بٌ، حٌ، ۱۱، ص٤) وَحَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنُ الْأَمْدَنِ بْنُ الْوَلِيدِ فِي كِتابِ الْجَامِعِ يَرْوِي عَنْ أَبِي الْحَسَنِ «قَالَ...» (بٌ، حٌ، ۱۲، ص٤)

با توجه به این که حجم اصول و مصنفات و برخی کتب متقدم بسیار کم بوده و در حد جزو شاگرد از استاد بوده است، اگر از یک مؤلف صاحب اثر که نام وی در کتب فهارس و رجال آمده است، پنج حدیث یا بیش از آن با اسناد یکسان نقل شده باشد، به نظر می‌رسد که این قولویه به مکتوبهای یا نسخه‌ای از اثر وی دسترسی داشته است؛ البته در نهایت به این نتیجه رسیدیم که این دسته از کتب کم حجم، به جز چند مورد، غالباً از منابع کتابهای اسنادی این قولویه یعنی یک نسل قبلتر بوده است.

به طور کلی می‌شود گفت از مجموع ۸۴۳ روایت کامل الزیارات حدود ۷۶۹ روایت از منابع مکتوب این قولویه نقل شده است که حدود ۱۲ عنوان کتاب از دسته آثار کتب نوادر، کتب مزار، کتاب‌های پراکنده و کتب جامع است. به عبارت بهتر، تنها یک هشتم اثر، یعنی تنها حدود ۱۰۰ روایت با نقل شفاهی در این کتاب آمده است. بنابراین بخش عمده کتاب کامل الزیارات، مبنی بر آثار مکتوب ما قبل خود است.

کتابنامه

ابن بابویه، محمد بن علی، *التوحید*، به کوشش هاشم حسینی طهرانی، تهران، ۱۳۸۷ه.ق.

ابن بابویه، محمد بن علی، امالی، به کوشش حسین اعلمی، بیروت، ۱۴۰۰ق/۱۹۸۰م.

ابن بابویه، محمد بن علی، *من لا يحضره الفقيه*، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران، ۱۳۹۰ه.ق.

ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، *لسان المیزان*، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۷ه.ق.

ابن داود حلی، حسن بن علی، رجال ابن داود، نجف، المطبعه الحیدریه، ۱۳۹۲ه.ق.

ابن شهر آشوب، محمد علی، *معالم العلماء*، قم، بی‌نا، بی‌تا.

ابن طاووس، علی بن موسی، *الاقبال*، تهران، ۱۳۲۰ه.ق.

همو، فرج المهموم، نجف، ۱۳۶۸ه.ق.

ابن العضائی، الرجال، تحقیق: سید محمد رضا حسینی جلالی، قم: دارالحدیث، اول، ۱۴۲۳ه.ق.

ابن قولویه قمی، شیخ ابوالقاسم جعفر بن محمد، کامل الزیارات، تحقیق: جواد قیومی، قم: نشر الفقاہ،

سوم، ١٤٢٤هـ.

- ابن نديم، ابوالفرج محمد بن ابى يعقوب اسحاق، الفهرست، تحقيق رضا تجدد، تهران، ١٣٥٠هـ.ش.
- استرآبادی، محمد بن على، منهج المقال فى تحقيق احوال الرجال؛ مؤسسه آل البيت، قم، ١٤٢٢هـ.
- اعظمی، محمد مصطفی، دراسات فى الحديث النبوی، بي تا.
- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، طبقات اعلام الشیعه، چاپ اسماعیلیان، ١٤٠٣هـ.
- بخاری، محمد ابن اسماعیل، صحيح، دار ابن الكثیر، دمشق، بي تا.
- برقی، احمد بن على، الرجال، نشر دانشگاه تهران، بي تا.
- بغدادی، اسماعیل، هدایة المعرفین، مصحح سید محمدمهدی خرسان، دار احیاء التراث العربي، بيروت، بي تا.
- پاکتچی، احمد، تاریخ حدیث، تهران، انجمن علمی دانشجویی الهیات دانشگاه امام صادق، ٧، چاپ سوم، ١٣٩٠هـ.ش.
- تسنی، شیخ محمد تقی، قاموس الرجال، مؤسسه النشر الاسلامی، اول، ١٤١٩هـ.
- تفرشی، محمد بن حسین، تقد الرجال، قم، آل البيت، ١٤١٨هـ.
- جزائری، عبدالنبي بن سعدالدین، حاوی الاقوال فی معرفه الرجال، ناشر ریاض الناصری، قم، ١٤١٨هـ.
- حلی، حسن بن یوسف، خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، تحقيق جواد قیومی، بیجا، نشر الفقاھه، ١٤١٧هـ.
- خوبی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواۃ، بینا، چاپ پنجم، ١٤٠٣هـ.
- دوانی، على، مفاتیح اسلام، مرکز اسناد اسلامی، تهران، ١٣٨٨هـ.
- زراری، احمد بن على، رساله ابی غالب الزراری، تحقيق محمدرضا حسینی جلالی، مرکز البحوث و التحقیقات الاسلامیه، قم، بي تا.
- زرگلی، خیرالدین، الاعلام، دارالعلم للملایین، بیروت، ١٩٨٩م.
- طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، اختیار معرفة الرجال (رجال کشی)، تحقيق: جواد قیومی، مؤسسه النشر الاسلامی، اول، ١٤٢٦هـ.
- همو، امالی، قم، ١٤١٤هـ.
- همو، رجال الطوسی، قم: منشورات الرضی، بي تا.
- همو، تهذیب، دار التعارف للمطبوعات، بيروت، بي تا.
- همو، الفهرست، تحقيق: نشر الفقاھه، اول، ١٤١٧هـ.
- عطاردی، عزیزاله، مستند الامام الجواد، شئون الفكریه و الثقافیه، بغداد، ١٤٣٣هـ.
- قمری، عباس، سفینة البحار، انتشارات اسوه، قم، بي تا.

- کلینی، محمد ابن یعقوب، الکافی، انتشارات اسلامیه، تهران، ۱۳۶۲ ه.ش، چاپ دوم.
- مجلسی، محمد تقی، بخار الانوار، انتشارات اسلامیه، تهران، ۱۳۶۲ ه.ش، بی‌تا.
- مدرسی طباطبائی، سید حسین، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین، ترجمه: سید علی قرائی و رسول جعفریان، چ دوم، تهران: اعتماد، زمستان، ۱۳۸۶ ه.ش.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان، امالی، کنگره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۳ ه.ق.
- مهروش، فرهنگ، «روشی برای بازسازی کتاب المزار محمد ابن عبدالله الشعراًی»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۱.
- نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، ۱جلد، جماعت المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم، مؤسسه النشر الاسلامی - ایران - قم، چاپ: ۶، ۱۳۶۵ ه.ش، بی‌تا.

۱۲۵